

רב סעדיה גאון והזהר

שרגא אברמסון

א

מאז כתב רבי דוד לוריא את מחקרו 'קדמות הזהר', נדפס ראשונה בשנת תרט"ו, ואחר כך כמה פעמים, לא נתחדש הרבה על היחס שבין הגאונים ודברי הזהר. הרד"ל דן במקומות בתשובות הגאונים שיש בהם הזכרות מתורת הסוד.

מבקש אני במאמר זה להעיר על עניין אחד שמצאתי בו קירבה מעניינת בין דברי רב סעדיה גאון ובין דברי הזהר.

גם רס"ג וגם הזהר הבינו פסוק אחד כדברי חז"ל, ואף השתדלו, כל אחד לפי דרכו לפרש במגמה אחת אלא שמוכן שהסברם שונה זה מזה. המעניין הוא ששניהם תפסו פלך אחד. והוא הדבר:

קנין חליפין נלמד מן הכתוב ברות ד', ז': "וזאת לפנים בישראל על הגאולה ועל התמורה לקיים כל דבר שלף איש נעלו ונתן לרעהו". ואמרו (בבא מציעא מז ע"א): "גאולה זו מכירה תמורה זו חליפין".

חז"ל פירשו איפא 'וזאת לפנים בישראל' שאינו ניגוד לעכשיו אלא שמאז ומקדם נהגו בדרך זאת לקיים כל דבר, על הגאולה ועל התמורה.

אף מה שאמרו בירושלמי קידושין פרק א ה"ב: "בראשונה היו קונים בשליפת המנעל¹ הדא הוא דכתיב וזאת לפנים בישראל על הגאולה ועל התמורה שלף איש נעלו וכו', חזרו להיות קונין בקצצה" – לא ביקשו אלא לומר שעכשיו הוסיפו עוד דרך להראות קנין והיא הקצצה. כמות שמפרש הירושלמי והולך: מהו בקצצה וכו'. "מעשה שמכריו שנקצץ (פלוני) המוכר מאחותו" ולא שקצצה הוא קנין לעצמו.

והנה מופלא הוא, שבשני מקומות מרוחקים זה מזה תפסו ש'לפנים' הוא בניגוד לעכשיו. בזהר פרשת חקת דף קפ ראש עמוד א' למדנו:

קם ר' אלעזר ואמר, וזאת לפנים בישראל על הגאולה ועל התמורה לקיים וגו'. האי קרא אית לאסתכלא ביה, אי אינון קדמאי עבדי הסכמה דא בדינא דאורייתא, ואתו בתראי ובטלוה, אמאי בטלוה. והא מאן דבטיל מלה דאורייתא כאילו חריב עלמא שלים. ואי לאו איהו בדינא דאורייתא, אלא הסכמה בעלמא, אמאי נעל הכא. אלא ודאי בדינא דאורייתא הוה, וברזא עלאה אתעבידת מלה, ובגין דהו קדמאי חסידי זכאי, מלה דא אתגלייא בינייהו, ומדאסגיא חייבי בעלמא, אתעבידת האי מלה בגוונא אחרא, בגין לאתבסאה מלין דאינון ברזא עלאה.

ת"ח, ויאמר אל תקרב הלום של נעליך מעל רגליך וגו'. וכי אמאי נעל הכא. אלא אתמר, דפקיד ליה על אתתא, לאתפרשא מנה, ולאדוונא באתתא אחרא, דנהירו קדישא עלאה, ואיהי שכינתא.

וההוא נעל אוקים ליה באתר אחרא, אעבר ליה מהאי עלמא, ואוקים ליה בעלמא

אחרא. וע"ד, כל מה דיהיב מיתא לבר נש בחלמא טב. נטיל מאניה מן ביתא ביש, כגון סנדליה. מ"ט. בגין דאעבר רגליה דאינון קיומא דבר נש, מהאי עלמא, וכניש לון לעלמא אחרא, אתר דמותא שארי ביה, דכתיב מה יפו פעמיך בנעלים בת נדיב. ורוא דמלה בין חבריאי איהו.

בתרגום הסולם:

קם ר"א ואמר, וזאת לפני ישראל על הגאולה ועל התמורה לקיים וגו' מקרא זה יש להסתכל בו, אם הראשונים עשו הסכמה זו, (לקנות כל דבר ע"י נעל) בדין התורה, וכאו האחרונים ובטלו אותו. למה בטלוהו, והרי מי שמבטל דבר של התורה כאלו מחריב עולם שלם. ואם זה לא היה בדין של תורה, אלא הסכמה בלבד, למה דוקא נעל באן, ולא דבר אחר. אלא ודאי בדין התורה היה, ובסוד עליון נעשה הדבר, ומשום שהראשונים היו חסידים צדיקים, היה דבר זה מגולה ביניהם, ומשנתרבו הרשעים בעולם נעשה דבר זה באופן אחר, כדי לכסות הדברים שהם בסוד עליון.

בוא וראה, כתוב ויאמר אל תקרב הלום של נעליך מעל רגליך וכי למה כאן נעל. אלא למדנו שצוהו לפרוש מן אשתו, ולהתחבר באשה אחרת של אור הקדוש העליון. שהיא השכינה. ונעל ההוא, מעמיד אותו במקום אחר, שמי שלוקח אותו, מעביר את הנותן אותו. מעולם זה, ומעמידו בעולם אחר. וע"כ כל מה שנותן המת בחלום לאדם, הוא טוב, אבל אם לקח כדי מן הבית הוא רע, כגון שלקח הנעל שלו. מהו הטעם. משום, שזה יורה, שהעביר רגלו שהוא קיום האדם, מעולם הזה, ואסף אותו לעולם אחר, אל המקום שהמת שורה בו. כי הנעל רמוז על רגלו. שהוא קיומו. שכתוב, מה יפו פעמיך בנעלים בת נדיב. וסוד הדבר בין החברים.

בזהר לא נתפרש מה חשיבות הנעל ומהו עניין לצנועים קדושים שהם קונים בנעל ולא כשאין קדושים (רשעים). אבל למדנו לפחות שזהו מפרש לפנים ולא עכשיו. ודאי אין הכוונה שעכשיו אין קנין בנעל, אלא רצה לומר שאין הקניין בנעל דוקא, משום איזה טעם שהוא. ותירצו של הזהר כאן מרימו אף בזהר רות, שמעביר את העניין של הנעל לעניינה של עשיית תשובה, ואמר: ודא היא רזא דאיתידע בישראל מן קדמת דנא על אישתובו דלא למנעל תרעא דרחמא.

והנה נתגלה עכשיו פירוש גאון שאף הוא תפס את לפנים כמות הזהר. בספר 'פירושי רב סעדיה גאון לבראשית', מהדורת פרופ' משה צוקר, ניו יורק, תשמ"ד, מצאנו את השאלה והתשובה הדומה (עמ' 149, 412):

ואעלם אשדך אללה אן אלחלף לם יזל פי מא בין אמתנא במת"ל הד"א אעני ביי אלהי השמים והארץ אלי אן כת"רת אלאימאן אלכאד"בה פרפע אלקרמא (אן) שבתת יי למא עלמו אן עקאבהא יעם אלנאס וצארו יתחלפון בשבתת האלה לאן עקאבהא יכ"ץ אלחאלף וחדה פי את' ארהם אלי אלטאעה וכמה כאנו איצ"א יסתג'בון אלביע ואלשרי ואלערץ' ואלשפעא ואלולאיהא באלנעל אלד"י הו חקיר. ויפון בה כ"ק וזאת לפני ישראל על הגאולה ועל התמורה לקיים כל דבר שלף איש נעלו וני' לרעהו. פלמא קל ד'לך פי עיון אלנאס נקל אלארתצ'א אלי אן יכון אלקנין באזאר בל במא פיה ציצית אפצ'ל למרצ'ע ד'כר אלמצות ויא ליתהם יפון מע ד'לך.

ודע, ינחך האל, שלא פסקו באומתנו להשבע שבועה זו, ר"ל ביי אלהי השמים והארץ, עד שרבו הנשבעים לשקר וסילקו הראשונים את שבתת יי מפני שידעו שענשה כולל את העולם כולו, והתחילו משביעים בשבתת האלה שענשה חל רק על הנשבע, (ואנו נוהגים) לפי המסורת שלהם עד עכשיו. וכמו כן היו מקיימים כל מקח וממכר וחליפין וגאולה והרשאה בנעל, דבר פחות ערך, והיו עומדים בהתחייבותם. וכשהתחילו מזלזלים בזה, הסכימו שיהיה הקנין בסודר, ומן המובחר, בדבר שיש בו ציצית, מפני שיש בו זכר למצוות, והלואי שיקיימו.

רב סעדיה תולה אף הוא את השינוי בין 'לפנים' כשהיו 'כשרין וצנועין' ובין לאחר מכן. אלא שכאן אנו מוצאים כבר ביאור למה לפנים היה די בנעל ואחר כך לא.

אין צריך לומר שאין תשובת הגאון ותשובת הזהר כאחת. מה שמעיר את תשומת-לבנו הוא דרך תפיסתם את הכתוב. אין לומר שנרמזה להם דרך הירושלמי, שמשמע שלפנים לא היו עושים דבר שלא כהוגן, שהרי ברור שהירושלמי לא בא להוציא דבר מן התמורה אלא להוסיף משהו עליה. כמות שכתבנו.

ב

את הקנין בקרן ציצית, שמדבר עליו רס"ג כאן אנו מוצאים אף בפירושו למשלי ו.א. וזה לשונו:

וכדלך אלצמאן אלדי תצמנה לאכי אלמומן באלקול ולו לם תצמנה בכתאב ושהוד אלא במא אצטלה עליה אלתגאר מן אלמצאפחה או דפע כאתם או מה אשבה דלך, לקולה תקעת לור כפיך, פכיף דפע אלנעל אלדי כאן אלאבא מצטלחין עליה לתצחיה מעאמלתהם לקולה וזאת לפנים בישראל לקיים כל דבר שלף איש נעלו ונתן לרעהו, פכיף אלקנין אלדי אתפק עליה אלקדמא מן בעד דלך והו אגל מן כל לבאס אד הו תדכרה אלמצות.

וכך הערכות שאתה ערב לאחיך היהודי בדברים ואף על פי שלא ערבת בשטר ועדים אלא כמה שנהגו בו הסוחרים בתקיעת כף או מסירת טבעת או כל הדומה לכך, כאמרו תקעת לור כפיך, וכל שכן מסירת הנעל שנהגו בו אבותינו לקיום עסקיהם כמו שנאמר וזאת לפנים בישראל לקיים כל דבר שלף איש נעלו ונתן לרעהו, וכל שכן הקנין אשר הסכימו עליו הקדמונים מאחרי כן והוא חשוב מכל בגד לפי שהוא זכרון המצות.

בהערה 4 נזכר מנהג תימן שקונים בכסף בגד של ארבע כנפות. ומעיר שלא ראה מנהג גאונים זה בשום מקום אחר.

אף בספר המקח והממכר שלו (בכתב-יד) מזכיר רב סעדיה את הקנין הזה ואומר: ועכשיו נהגו לקנות בקרן בגד שיש בו ציצית.

ב'סיני' כרך עז עמוד ב הערה 6 התלבט בענין הקדמונים אם היו תנאים או אמוראים או גאונים. ומוסיף על מה שכבר שמענו על מנהג תימן, שסבו אמר לו שהוא מנהג גאונים. לא נזכר כאן כלל שכבר ב'אבן ספיר' חלק שני עמ' עח הודיע על זה.

ואמנם המנהג ידוע הרבה בדברי הגאונים. ונתחיל במאוחר: ב'בראשית רבתי' המיוחס לר' משה הדרשן מהדורת אלבק עמ' 26 אנו לומדים: שבקש הב"ה שתהיה זאת לדורי דורות לזרעית אדם עד אשר לא יתן איש אל רעהו ממון עד שיכתוב עליו כתב ועדים נאמנים ובעבור היד שנתן הב"ה לאדם יתנו ישראל איש אל רעהו ציצית על הממון.

בסוף הספר עמ' 244 העיר פרופ' אסף על תשובות הגאונים קדמונים סי' ז: ואף על גב שקונין ממנו אומר כתבו ותנו כשהוא תופס קרן ציצית. וכן בשערי צדק דף מ סוף ע"ב. עניין אחר הוא מה שנמצא בתשובות הגאונים קורנל סי' לט שהנשבע בציצית משום קנין הוא כמו שנשבע בספר תורה, אינו עניין לכאן והוא עניין לעצמו.

כיוצא בדבר מה שפירסם וורטהיימר ב'גאון הגאונים' נמוקי רב נחשון סי' יד: הנשבע בקניין שלם שבועה גמורה היא וכמו שנשבע בספר תורה. ועיין שם הערה, ובמהדורה החדשה ב'כתבי יד הגניזה גנזי ירושלים' הביא מן הריטב"א בשבועות ל"ח ב' וכן מן המאירי שם.

לפי דברי רב סעדיה ברור שהקניין בציצית הוא קנין סודר, והוא שיתנו על הממון בתורת קנין סודר. והוא מטעים מה טעם הסכימו לקחת בגד שיש בו ציצית.

ג

ומה הנעל ששלפו? חז"ל פירשו 'נעל' כרגיל מה שנועלים על הרגלים, וכבר אמרנו דברי הירושלמי בקידושין: בראשונה היו קונין בשליפת המנעל הדא הוא דכתיב... שלף איש נעלו. ברות רבה: בשליפת הנעל ובסנדל. אף רס"ג מפרש כמו חז"ל, ו'תעודה' הוא מפרש: עדות.

זוה לשונו במיוחד לו, בספר 'חמש מגלות' מהדורת קאפח: והדא כאן מבתרי אלשפעה (הגאולה) פי אל איסראיל מע אל תבדל (החליפין) ליתבת בה כל אמר אן יכלע אלרגל נעלה ויעט לצאחבה וכאן הדא אל האדה פי כל ישראל.

וכך אף ראב"ע. ומוסיף ביאור שהזכיר 'נעל' משום שהוא נמצא תמיד ולא יתכן להסיר חלוק או מכנסים שלא ישאר ערום. ובנוגע ל'תעודה' עיין שם.

אבל בתרגום הארמי לרות תרגם: בזמן דשקלן וטרן ופרקן ומחלפן חד מן חבריה ומקיימין כל מדעם וטלע גבר ית נרתק יד ימיניה ואושיט ביה קנין לחבריה. והכין נהגין למקני בית ישראל מן חבריה קרם סהדי².

בנוסח התרגום שפרסם נייהויזן 'הצופה לחכמת ישראל' שנה י"ב עמ' 49: וכדדא מנהגא בעידנא די מלקדמין³ בישראל בזמן דשקלן וטרן ופרקן חד מן חבריה ומחלפן ומקיימין כל מדעם וטלע גבר ית נרתק יד ימיניה ואושיט ביה קנין לחבריה... וטלע בועז יד נרתק יד ימיניה וקניא ליה. (הוא מתרגם לפי דעת חכם שהסודר הוא בכליו של מוכר).

ואמרו בעלי התוספות ב'הדרת זקנים' ועוד, לשמות ג', ה': על של נעליך מעל רגליך: "לכך הוצרך לומר מעל רגליך משום שיש נעל שהוא על היד ובלעז גניט, והוא נעל שנתן בתעז לגואל דכתיב שלף איש נעלו ונתן לרעהו. וגם עכשיו רגילים השרים והשלטונים לקנות בגניט שלהם".

הוא פרש שקונים בכליו של קונה.

וכבר ידוע מה שכתב רש"י בשמות כח מא: "ומלאת את ידם, לשון חנוך. ובל' לעז כשממנין אדם על פקודת דבר נותן השליט בידו בית-יד של עור שקורין גוואנטו (גונט) תעל ידו הוא מחזיק בדבר". וכתב על זה הרמב"ן: "לא ידעתי אם ירצה הרב לומר שעל שם הבית יד נקרא החנוך מלוי ידים ומביא

ראייה מן השוטים (מליצה על פי שבת ק"ב ועוד). ודע כי הענין ההוא להם (ללעז) יצא להם מן התרגום שהוא אצלם קנין החליפין של בועז וכך מתורגם להם שלף איש נעלו ששולף בגנט שלו, והם אומרים שהגואל נתן לבועז. וזה מנהגם הוזכר בספרי חכמיהם, והנה הבאנו דברי הבאי".

הרמב"ן דבר כאן על שני דברים:

א) על נעל שהוא גונט, בית יד, ונתן לרעהו, המוכר נתן לקונה.
ב) נתינת בית יד משמשת להעברת השלטון, או לתת שלטון.

השטות ודברי הבאי אינם מוסכים על עצם התרגום שנעל הוא בית-יד והגואל הוא שנתן לבועז, שהרי שני הדברים גם יחד אינם מתנגדים לחז"ל, ואף על פי שהתרגום אינו לדעת הכל, אי-אפשר לקרוא לזה דברי הבאי. אלא המנהג שנהגים לתת בית-יד לשם העברת שלטון והוא 'מלי היד' ולמדו זאת מן בועז — הוא הוא דברי הבאי, משום שאין מכאן ראייה להעברת שלטון או נתינת שלטון.

ד"ר יהודה רוזנטל, 'הדרום' שנת תש"ל עמ' 172 העיר, שלא נמצא עד עכשיו תרגום 'שלהם' שמתרגם נעל — בית-יד. אלא שנראה שהיה לפני הרמב"ן תרגום ספרדי כזה.

אמנם אפשר שזוהי סברת הרמב"ן, ששער כך ולא שמצא באיזה תרגום שהוא. ואולי הוא מדוקדק בלשונו שכתב 'שתורגם להם', כלומר נתפרש להם. משום שהמנהג של הושטת בית-יד כדי למלאות יד נהוג היה אף במקומות שהתרגום לא היתה לו כל השפעה על המנהג הזה, כידוע. על כל פנים אין להעלות על הדעת שתרגום כזה הוא נוצרי ועל כן התרגום שלנו חשוד... עיין שלזינגר, 'כתבים נבחרים' בהוצאת החברה לחקר המקרא, ירושלים תשכ"ב עמ' 16-17.

הערות:

1) במקרא נאמר 'נעל' והירושלמי בלשונו אומר 'מנעל', משום שבלשון חכמים אין התיבה 'נעל' משמשת. וכך דרכם של חז"ל להמיר ותיבה של המקרא בתיבה מלשון חכמים. וכבר כתבתי על כך פעמים אחדות. לצד שני אפשר שאין במקרא 'מנעל', עיין רש"י יבמות דף קב ע"א ד"ה ה"ג אמרו לו. 'מעשה שמכריו שנקצץ (פלוני) המוכר מאחוזתו'.
וכיצא בו בברייתא בברכות ט"ב סוף ע"ב: ומה מנעל שאין בו כיוון אם אמרה תורה של נעליך מעל רגליך וכו'. ועיין תורה שלמה פרשת שמות אות צ (תצ"ל: פט). אבל בפרקי דרבי אליעזר פרק מ (היגר ב'חורב' כרך עשירי עמ' 217, פרק תשעה ושלשים: כל שנכנס למקדש) צריך לשלוף נעלו שכך אמר הקב"ה למשה של נעלך מעל רגלך. נמשך אחר לשון הכתוב. [ועיין, אבא בן דוד לשון מקרא ולשון חכמים' עמ' 367]

2) קנין סודר על-ידי שליח בית דין או עדים (במקום המקנה והקונה) מזכרים בדברי רב עמרם גאון. עיין לאחרונה בתשובתו, שנדפסה על ידי ר"ש אסף, 'תשובות הגאונים מן הגניזה'—אוצר הגאונים לקידושין עמ' 58. (השורה האחרונה בעמ' 59 אינה שייכת לתשובה זאת אלא לתשובה שלאחריה).

3) הציון לאפטוביצר, 'הצופה לחכמת ישראל' שנה ד' עמ' 25, אין לו עניין לכאן, שם מוכיח אפטוביצר ש'לפנים' פירושו בהרבה מקומות: לקמן, ואילו כאן הוא כפשוטו, לפני כן.